

El creixement divers de la Catalunya del segle XVIII. Protoindustrialització?

Llorenç Ferrer*
Universitat de Barcelona

Rebut 18 juny 2011 · Acceptat 20 juliol 2011

RESUM

El concepte de protoindustrialització va ser útil per a fixar-se en les activitats econòmiques de moltes àrees abans de l'arrencada de la industrialització. A Catalunya, va servir per a prestar atenció a la indústria de la llana i a altres activitats i desviar-la del que es creia l'activitat econòmica més moderna, que era la fabricació d'indianes. Són les activitats econòmiques que es produïen arreu del país les que indiquen la capacitat d'aprofitar les oportunitats que anaren sorgint i com la industrialització basada en la indústria cotonera —però també amb altres produccions— no és altra cosa que l'aprofitament d'una oportunitat per a un territori que estava preparat per a fer-ho. Es reflexiona sobre els orígens d'aquesta capacitat.

PARAULES CLAU: protoindustrialització, indianes, activitats artesanals, artesans, gremis

Durant molts anys, els estudis sobre industrialització i modernització es van moure en un terreny extraordinàriament simplista i ahistòric: des del marxisme, la història estava escrita, i al feudalisme el succeïa el capitalisme i després el socialisme, amb unes lleis inexorables i clarament determinades. Estudiar una societat era saber, senzillament, en quina etapa estava per endevinar quina seria la següent. Com a alternativa a aquest discurs va aparèixer el treball de Rostow, que definia les etapes que una societat passava per arribar a la modernització: les societats eren «tradicional» fins que s'esdevenia el *take off* que les conduïa a poc a poc a la modernitat.¹ En realitat, l'interès historiogràfic se centrava en com apareixia el *take off*; abans, només hi havia un món uniforme i endarrerit. Hi havia poc interès a estudiar-lo.

Va arribar un moment que, a mesura que avançava la investigació, aquest plantejament no s'aguantava per enlloc. Els indicadors sobre el creixement a la Gran Bretanya, investigacions sobre canvis en l'agricultura, la recerca sobre activitats abans de la industrialització...² tot apuntava que abans del *take off* hi havia molta vida, que hom no es podia centrar només en el creixement econòmic i que la industrialització sols es podia explicar a partir del que havia passat abans. De mica en mica, l'anàlisi va esdevenir més històrica i menys teòrica i fou en aquest context que va sorgir el concepte de protoindustrialització.

LA PROTOINDUSTRIALITZACIÓ I LA REHABILITACIÓ DE LA «SOCIETAT TRADICIONAL»

La revolució industrial no es podia entendre sense considerar els canvis de les «societats tradicionals». Les investigacions concretes eren tossudes i mostraven la vida econòmica al segle XVIII, abans de l'arrencada industrial, molt més rica i matisada que el que la teoria general suposava. No era cap descobriment: Marx ja havia posat èmfasi en la manufactura com a punt de partida de la divisió del treball que donaria lloc a la fàbrica capitalista. Dobb³ havia descrit les formes d'organització de la indústria rural i quina es podia convertir en motor del canvi econòmic, i existien molts treballs que observaven i descrivien la importància de la indústria rural.⁴

Fou l'any 1972 quan Mendels⁵ va proposar per primera vegada l'ús del concepte protoindustrialització per caracteritzar el període preparatori a la revolució industrial i per recuperar el debat sobre el paper de la indústria rural. Aquesta indústria, entesa com a producció no agrícola casolana, havia existit sempre i el treball a domicili també era freqüent (*putting out system*). El concepte *putting out* no es referia a aquestes indústries, sinó a un fenomen que tenia quatre característiques essencials i que només quan es donaven es podia fer el salt a la industrialització:

a) Implicava l'aparició i l'expansió d'un tipus d'indústria segons la qual la producció final es destinava a l'exportació a un mercat situat fora de la regió.

b) Implicava la participació de les llars camperoles en la producció aprofitant el caràcter estacional de la producció agrícola, amb la qual cosa obtenien un ingrés addicio-

* **Adreça de contacte:** Llorenç Ferrer i Alòs. Departament d'Història Contemporània, Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 934 037 817. E-mail: llferrer@ub.edu. Web personal: <<http://sites.google.com/site/llferreralos/>>

nal. Les xarxes de treball domèstic solien estar coordinades des de la ciutat, on es feien les fases d'acabats.

c) Una regió protoindustrial havia de tenir en el seu interior un grup de camperols acomodats que produïen excedents agrícoles comercialitzables i un altre grup de camperols amb terres insuficients que tenien necessitat de recursos complementaris. Les activitats protoindustrials es desenvoluparien en zones d'agricultura pobra.

d) La protoindustrialització era un fenomen regional i s'havia d'estudiar a aquest nivell. Per regió, s'entenia un sistema articulat camp/ciutat, àrea de terres de bona qualitat i àrea de terres de mala qualitat. La regió no tenia, en aquest context, cap sentit polític.

Aquesta definició de protoindústria portava a la formulació de sis hipòtesis per explicar els canvis que conduïrien a la revolució industrial:

1. La protoindustrialització trencava amb el sistema de matrimoni tardà que fins aleshores havia ajustat el creixement natural de la població a l'oferta d'explotacions rurals i als nivells de subsistència. Amb més ingressos, els joves podien casar-se abans, la qual cosa tenia repercussions en els índexs de fecunditat. El tema de la família en el procés de transició es revalorava enormement a partir d'aquesta consideració.⁶

2. L'expansió de la indústria domèstica suposava l'aparició de problemes de recollida del producte i control de qualitat, fet que pressionava cap a la centralització d'una part de la mà d'obra en tallers mecanitzats.

3. El capital necessari per a transformar les xarxes locals en tallers i per a l'adquisició de màquines s'havia acumulat gràcies als beneficis que l'activitat protoindustrial havia proporcionat a mercaders i propietaris de la terra.

4. Les xarxes protoindustrials havien proporcionat experiència en el negoci i coneixement de tècniques a qui controlava la xarxa.

5. Permetia la formació d'una mà d'obra especialitzada.

6. La protoindústria desenvolupava un sector capitalista agrícola a la regió i preparava aquest sector per a l'esforç necessari en el moment de la urbanització, generant productes agrícoles a preus raonables, que havien de mantenir el creixement.⁷

El nou concepte es va convertir en un model i, a partir d'aquells primers treballs, les recerques es multiplicaren durant la dècada dels vuitanta.⁸ Els historiadors es van abocar a l'estudi de la primera fase de la industrialització buscant si es complia o no el model protoindustrial que Mendels havia descrit. Els resultats van aportar molta informació sobre l'època, però al mateix temps una gran decepció, ja que cada treball era una excepció al model o a alguns dels seus supòsits.

Houston i Snell van fer una crítica despietada⁹ a partir d'analitzar proposta a proposta i aportar les excepcions a cada afirmació general. Si la teoria afirmava que es produïa en àrees d'agricultura pobra i tradició d'herència igualitària, el treball de Houston i Snell aportava exemples contraris a aquesta idea; si afirmava que tenia efectes sobre el creixement de la població i augmentava

la densitat, demostrava que hi havia zones protoindustrials amb un matrimoni tardà; si els baixos salaris empenyien al matrimoni i a tenir més fills per tenir més individus treballant, mostrava com a Anglaterra es produïa l'efecte contrari; si es creia que l'augment de fills il·legítims era degut a l'augment de la independència de les dones perquè tenien accés a un salari al marge de la família, mostrava com la il·legitimitat s'incrementava tant en parròquies protoindustrials com rurals; si l'estacionalitat dels baptismes tendia a reduir-se, mostrava com el fenomen era generalitzat i no sols degut a la protoindustrialització; si augmentava la divisió sexual del treball per la via de la incorporació de les dones al mercat de treball, demostrava que les dones treballaven en multitud d'oficis... Les excepcions eren tantes que treien tot valor a la proposta de la protoindustrialització.

Les crítiques es podien agrupar en tres grans blocs: a) les excepcions al model general eren tantes que invalidaven el propi model; b) la protoindustrialització no conduïa a la industrialització, ja que hi havia zones que feien aquest pas qualitatiu i altres que es desindustrialitzaven; per tant, no era un esquema explicatiu d'aquell fenomen, i c) existien altres formes d'organitzar la producció industrial.¹⁰

Houston i Snell¹¹ treien la conclusió següent en el seu crític treball: «Molts dels punts aportats sobre els orígens agrícoles de la indústria no són nous. Han estat un estímul per a la recerca, però estan lluny d'entendre teòricament la transició del món agrari a l'industrial. Per aquesta raó, la teoria de la protoindústria haurà de ser abandonada i substituïda per una de menys esquemàtica i limitada a un acostament que tingui més en consideració la diversitat del desenvolupament social i econòmic d'Europa en el pas a la industrialització» [la cursiva és nostra]. El concepte fallava quan es pretenia convertir en model universal explicatiu de la industrialització com una primera fase necessària. L'error era senzill: tot model ve definit per unes poques variables que es combinen per donar un resultat esperat i la realitat històrica d'un espai i d'una societat està influïda per variables infinites, la prelació de les quals varia per raons locals i, quan es combinen, no s'espera cap resultat. A cada espai, el canvi tenia lloc de forma diferent, si és que hi havia canvi.

EL CONCEPTE DE PROTOINDUSTRIALITZACIÓ EN LA HISTORIOGRAFIA CATALANA

A Espanya, la introducció del concepte protoindustrialització va ser obra d'Aracil i Garcia Bonafé,¹² però va ser Torras qui el va utilitzar com a model per a explicar la distribució de la indústria llanera a Catalunya a partir de la lògica de les zones d'agricultura pobra, on s'ubicava la indústria llanera, i d'agricultura especialitzada, en les quals no es desenvolupava.¹³ Més endavant el van utilitzar un parell d'investigadors que treballaven sobre les zones d'arques de Sabadell¹⁴ i sobre Olesa i Esparreguera intentant

comprovar la validesa de la teoria general.¹⁵ Amb prou feines hi ha treballs posteriors que utilitzin aquesta terminologia.¹⁶

L'escàs ressò del concepte a la pràctica no es correspon amb el canvi de perspectiva que va provocar en els estudis del segle XVIII, ja que les indústries rurals (en un sentit ampli, no barcelonines) i tot el que es derivava del seu desenvolupament van començar a tenir interès. Va ser aleshores quan es va començar a descobrir una Catalunya interior molt activa des del punt de vista econòmic i que els mecanismes d'acumulació i creixement que sorgien de les iniciatives locals no tenien res a envejar a les fàbriques d'indianes de Barcelona.

LA CLAU DEL DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC: LES INDIANES

El desenvolupament de les fàbriques d'indianes al segle XVIII a Barcelona es va convertir en l'índex de la modernització econòmica de Catalunya, camí de la industrialització. No era difícil pensar que eren el pas previ a les fàbriques tèxtils que van sorgir al segle XIX. La genealogia de la industrialització catalana estava establerta.¹⁷ Per aquesta via, Catalunya seria precoç en la industrialització; i, d'altra banda, on era el suposat *take off* de Rostow? En realitat, lligar una cosa i l'altra portava a una visió gradualista de la industrialització que no era el que es portava en aquells moments.

És per això que les indianes van ser reinterpretades. L'anàlisi teòrica era fàcil: per industrialitzar-se, calia un mercat i el mercat espanyol era pobre i miserable, incapaç de generar qualsevol demanda; aleshores la producció d'indianes s'explicava per la sortida al comerç colonial. Les indianes es venien a fora. Si fallava el mercat colonial —com així va ser a començaments del segle XIX—, la indústria desapareixeria.¹⁸ Segons aquesta tesi, les indianes haurien aportat poc al procés de modernització. Aquesta interpretació es reforçava amb les recerques que indicaven que a moltes fàbriques l'autèntica especialització era estampar llenços de lli produïts a fora i no manufactures de cotó.¹⁹ Les indianes, per tant, no estaven relacionades amb la industrialització del segle XIX. El *take off* es produiria cap al 1840 amb la introducció de les màquines de vapor a Barcelona, tal com havia de ser.

De fet, en aquest treball no ens interessa la industrialització. Les fàbriques d'indianes no ens han de distreure d'altres fenòmens econòmics, però malgrat tot van generar molts tòpics sobre la Catalunya del segle XVIII: *a*) l'activitat de les indianes no tenia res a veure amb les formes d'organitzar la producció que tenien els gremis; es tractava d'autèntiques fàbriques que concentraven el procés de tissatge i el procés de l'estampat amb una maquinària complexa; *b*) es van desenvolupar a través de l'associació de socis en companyies que posaven capitals en comú, pràctica habitual i estesa en moltes altres activitats; *c*) eren una activitat fonamentalment barcelonina tot i algunes

experiències poc reeixides a altres llocs, i *d*) introduïren i normalitzaren una nova fibra, el cotó, i el seu desenvolupament fou l'impulsor de la filatura d'aquesta fibra que es va acabar escampant per molts indrets de la Catalunya interior.

Tot i el dubte que es va generar sobre si van causar la industrialització o no, és obvi que el fenomen de les fàbriques d'indianes va generar un altre tòpic en la historiografia: la modernització econòmica passava per elles i, sobretot, la nova «modernitat» es va produir a Barcelona i des d'aquí es va escampar cap una Catalunya interior endarrerida. Va costar un temps desfer els tòpics i mostrar una imatge molt diferent.²⁰

De fet, Delgado²¹ va treure ferro al comerç colonial fent veure que tant els fabricants d'indianes com els que es dedicaven a d'altres activitats industrials venien des de feia molt de temps en el mercat interior, però afirmava una altra cosa molt més important:

«Sería incorrecto extender el ejemplo de las telas de algodón catalanas al conjunto de la producción industrial del Principado. La construcción naval, el pintado de lienzos, las industrias papelera, mediera, sombrerera, sedera, el curtido, la fabricación de encajes y puntas, el metal y la agroindustria generaron un importante valor añadido gracias a sus exportaciones al mercado americano [...]. Pese a que estos sectores industriales carecían de la capacidad de transformación y arrastre [...] favorecieron el desarrollo de un tejido industrial denso y diversificado, capaz de aportar rentas de transformación, trabajo e iniciativa empresarial a las nuevas oportunidades que se presentarán en la centuria siguiente y preparado para resistir el impacto de las malas coyunturas.»

Amb aquesta anàlisi, es desmuntava la idea que les fàbriques d'indianes estaven lligades al comerç colonial i s'aportava un altre element important: l'economia catalana del segle XVIII no eren només les indianes, sinó produccions molt més variades i diversificades a tot el territori.

NO A LA SIMPLIFICACIÓ: PRODUIR MOLTES COSES. LES ESPECIALITZACIONS I LES ACTIVITATS AGROPECUÀRIES

Els historiadors hem generat sovint una imatge d'unes explotacions agrícoles orientades a l'autosubsistència. Si es practicava el policultiu, era per disposar de diversitat de productes i, per tant, no hi havia comerç. Avui aquesta tesi és difícil de sustentar: el camp era productor d'aliments, però també de moltes matèries primeres necessàries per a ésser transformades per la xarxa d'artesans que produïen béns i serveis de tota mena (fusta, vímet, canyes, argila, calç, guix, carbó vegetal...). Per força els pagesos produïen per al mercat, ja fos en la seva explotació si tenien masos o com a jornalers si tenien poca terra.

D'altra banda, sovint hem generat una imatge d'una agricultura basada en el conreu de blat, vinya i olivera, com si no hi hagués més varietat de conreus, alguns dels quals clarament orientats al mercat. És cert que no en sabem el volum, ni la part que era consumida a nivell local, però els indicis apunten a un mercat molt més viu del que ens pensàvem.

Quant als conreus principals, a finals del segle XVIII —i aquest és un procés del qual no sabem la cronologia— es feia blat a tot arreu, però especialment a la plana de Lleida, l'Urgell, Osona i les comarques gironines; el sègol predominava a les comarques pirinenques (Vall d'Aran, Pallars, Alt Urgell i Cerdanya); la producció vitícola predominava al llarg de tota la costa, des de l'Empordà fins al sud de Tarragona, i s'estenia cap al Penedès, el Vallès i el Bages i algunes comarques de Lleida; l'oli predominava a les comarques de l'Empordà, però també al Segrià, les Garrigues i les comarques de Tarragona; el blat de moro abundava a Osona, la Garrotxa i les comarques gironines; la patata, a la Vall d'Aran, el Ripollès, el Berguedà i l'Alt Urgell; el cànem es produïa de forma abundant al Vallès, el Segrià, el Tarragonès i les comarques dels voltants i el Montsià; els capolls de seda es produïen al Baix Penedès i a la zona de ponent (Garrigues, Noguera i Segrià); d'avellanets, se'n produïen a l'Alt i el Baix Camp, la Conca de Barberà, el Priorat i la Ribera; les ametlles, al Priorat, el Segrià i l'Urgell; les garrofes, a les comarques del Garraf, l'Alt Penedès, l'Alt Camp i el Montsià; alls a l'Alt i el Baix Penedès i llimones i taronges al Maresme.²² Però, a més d'aquestes produccions clàssiques que potser trobaríem arreu, hi havia altres territoris d'aprofitament de recursos naturals: el suro a la Selva i part de l'Empordà; el conreu de l'arròs a l'Empordà; la pesca del corall i l'anxova a tota la costa nord de Catalunya; salines a Cardona, a Gerri de la Sal i al delta de l'Ebre; tarongers a Alella; maduixes a Vilassar de Dalt; pèsols a tot el Maresme, però especialment a Teià; pinyons al Vallès, a Santa Coloma de Farners i a Sant Feliu de Codines; extracció de fusta a tot el Pirineu, on es desenvolupà l'activitat del transport a través dels raiers; pomes, peres i altres fruites a la Cerdanya, Ponts, Sanauja, Torà...; galda a Palamós; castanyes i fustes per a bótes als pobles a tocar el Montseny; bolets al Solsonès; cireres a Caldes de Montbui; cigrons a Llançà; carboneig al Montseny i a tots els boscos de Catalunya; ferro al Pirineu; producció de pega als boscos de pinedes; forns de calç i guix allà on hi havia pedra calcària i guixeres; teuleries i forns d'obra on hi havia argila; pous de glaç al Montseny, al Moianès i a altres indrets; barrella per a fer sabó al delta de l'Ebre, etcètera.²³

La ramaderia era important perquè subministrava energia a través del bestiar de tir, perquè era una font d'aliments (carn, ous...) i perquè produïa matèries primeres com la llana. L'engreix i la cria de bestiar anaven més enllà de les explotacions pageses i s'inserien també en el mercat de béns i serveis. A vegades s'ha plantejat la ramaderia com a contradictòria amb l'agricultura, però la societat del segle XVIII va resoldre de diferent manera aquesta contradicció amb l'objectiu d'optimitzar els recursos productius.

En primer lloc, determinat bestiar era cuidat dins de la mateixa família, com ara l'aviram i el porc, que s'engreixava dels sobrants de l'alimentació humana. El porc era un animal fonamental per a la dieta pagesa. S'engreixava, es matava, es confitava i se salava i era aliment per a tot l'any. En algunes zones, s'especialitzaren a criar garrins, que eren venuts a les petites explotacions pageses per a engreixar. Zamora cita la Vall d'en Bas i els voltants de Barcelona: «encontramos grandes porciones de cerdos que vienen de las ferias al mercado de Barcelona, cuyo comercio es muy lucrativo.»²⁴ En segon lloc, es distingia molt clarament entre les herbes per a pasturar i les terres de conreu. Les herbes dels camps podien ésser pasturades quan no hi havia conreus. Les herbes comunals i les herbes particulars podien ésser venudes o arrendades al millor postor, per a pasturar el bestiar destinat a les carnisseries locals o per als ramats de les masies. Havien de pasturar quan no fessin mal als conreus i, per això, la quantitat de bestiar era limitat en les zones conreades. En tercer lloc, la cria del bestiar de tir va esdevenir una autèntica especialització, sobretot als pobles de muntanya. Als *Viajes* de Zamora apareixen moltes referències a localitats que es dediquen a la cria (fer pujar un animal des que neix) o a la recria (limitar-se a engreixar-lo): l'Esquirol, Rialp, Sort, Esterri d'Àneu, Tredòs, Viella, Arbúcies, etc., pobles de muntanya dels Pallars, la Vall d'Aran, la Ribagorça, l'Urgell, etcètera. D'aquí s'abastien, a través de les fires, les necessitats de tot Catalunya. El negoci era tan dinàmic com qualsevol activitat protoindustrial.

En quart lloc, la transhumància. El problema que es plantejava era que, en determinades condicions geogràfiques o climàtiques, l'herba que es necessitava per a alimentar el bestiar creixia en zones diferents. Per tal d'aprofitar-les, no quedava altra solució que moure el bestiar d'una banda a l'altra: és el que anomenem transhumància, que demanava una organització que no entrarem a detallar.²⁵ Tot i així, hem d'assenyalar que existien dues menes de transhumància, la completa i la parcial. La completa implicava que els ramats sempre estaven en moviment. Hi havia quatre grans àrees de pastures hivernals: l'Alt Empordà; la Selva, el Vallès Occidental i el Penedès; les Garrigues i el Segrià, i el Baix Ebre i el Montsià. Es pasturava en aquestes terres baixes des del novembre fins a l'abril i aquest mes començaven el camí cap a la muntanya alta, on pasturarien de finals de juny a finals de setembre. Els ramats de cadascuna d'aquestes àrees anaven a l'alta muntanya més propera (Ripollès, Cerdanya, Andorra, Pallars Sobirà i Vall d'Aran, o als ports de Beseit).

L'altra transhumància és la que anomenem parcial i la patien els ramats del Ripollès, el Berguedà i el Lluçanès. En aquest cas, els ramats dels masos pasturaven les herbes de l'explotació durant l'hivern i femaven els camps mitjançant la utilització de cledes. Quan arribava l'estiu, emprenien viatge a finals de juny i s'estaven al Pirineu i al Prepirineu fins a finals de setembre, en què tornaven cap a la casa d'origen. Centenars de persones, entre propietaris de ramats, pastors, rabadans, arrendadors d'herbes,

carnissers... i totes les indústries derivades de la pell participaven en aquests negocis.

ACTIVITATS ARTESANALS I PROTOINDUSTRIALS

La societat demandava altres béns i serveis no agrícoles que en algun lloc s'havien de produir. Les matèries primeres sorgien dels recursos naturals, però després, determinats oficis organitzats en gremis o altres formes menys estructurades les convertien en béns i serveis. A tots els pobles, hi havia persones que es dedicaven a produccions no agrícoles, però l'important és el moment en què aquestes produccions deixaren de ser per a l'abastiment local i es convertiren en produccions per a un mercat. Al segle XVIII, la producció per al mercat estava molt generalitzada, però segurament també ho era en segles anteriors.

És en el rastreig d'aquestes dinàmiques produccions locals que aquella idea que la modernització es va produir a Barcelona amb les indies perd tot l'interès. Tot Catalunya era plena de produccions especialitzades, sovint poc conegudes i que es complementaven i es multiplicaven. La relació que segueix no és exhaustiva, entre altres coses perquè de moltes sols en tenim indicis. Del que no hi ha cap dubte és que totes proporcionaven ingressos complementaris a moltes famílies pageses i no pageses, la qual cosa millorava la demanda de béns i de serveis.

La producció de teixits de llana

La tesi més generalitzada és que al segle XVI s'esdevingué la crisi de la indústria llanera a les grans ciutats com Barcelona, Girona o Perpinyà, amb uns gremis que escanyaven l'activitat, i des d'aquí es va escampar cap als pobles de l'interior, en què els paraires s'organitzaren també en gremis. Fins al segle XVIII, no podem reconstruir el mapa de l'activitat llanera al Principat, que tenia dues característiques: en primer lloc, era una activitat que se situava fonamentalment a la Catalunya Vella (Vallès, Anoia, Bages, Berguedà, Osona, Ripollès) i a les viles que començaren a créixer al segle XVI; en segon lloc, cada poble tendia a especialitzar-se en un tipus de teixit (si hom feia draps vintisisens, no en feia d'una altra qualitat i, si feia estamenyes, no feia cordellats...). Aquesta especialització en un producte determinat serà una característica de la producció preindustrial.²⁶

Perquè els telers poguessin teixir, calia prèviament filar la llana, activitat manual que solien fer les dones. És molt difícil saber quantes dones filaven llana a Catalunya, però tenim algunes descripcions que apunten que, perquè els telers d'un poble funcionessin, calia que filessin gairebé totes les dones dels pobles i les parròquies dels voltants.²⁷

La producció de pells

La producció de pells, i tot el que comportava respecte a l'adquisició de pells a les carnisseries locals i d'altres indrets, es va concentrar a Vic i Igualada, com a grans centres productors, i en menor mesura a Vilafranca, Manresa

—especialment al segle XVII—, Reus, Lleida i Olot.²⁸ En el cas de Manresa, fou l'activitat que va permetre una important acumulació de capital.

La indústria de la seda

La seda es va desenvolupar sobretot al segle XVIII, especialment a Reus, Manresa i Mataró. Fou també la base de l'acumulació de capital més important en aquestes ciutats. Aquesta activitat arrossegava altres dedicacions a menuderies de seda com els cordons, els passamans i les vetes. Manresa va especialitzar-se en aquesta activitat.²⁹

Tot i que la seda venia fonamentalment de València, la seva producció va estimular la cria del cuc de seda i la plantació de moreres al Segrià (quinze localitats el 1824) i a la Noguera (nou localitats). Això vol dir que hi havia pagesos que obtenien un ingrés complementari d'aquest producte.

La indústria del ferro

És als Pirineus on es troben vetes de ferro i on es va produir una especialització en la producció de ferro mitjançant la farga i una tècnica específica en la seva elaboració.³⁰ Tot i que poc coneguda, la indústria del ferro fou una activitat econòmica que va crear artesans especialitzats i comerciants que es podien enriquir amb el seu comerç. El ferro també va permetre el desenvolupament d'alguns oficis, com els clavetaires a Ripoll o a Manresa, o la producció d'armes a Ripoll, que va esdevenir una via d'acumulació important per a algunes persones que es dedicaven a aquestes activitats.

La indústria de les puntes

No sabem en quin moment va aparèixer aquesta especialització, però les dones de tots els pobles del Maresme es dedicaven a aquesta activitat que s'exportava a tot Espanya i Amèrica. Les dades que dona Francisco de Zamora quan va passar pel Maresme són espectaculars: des de Palafròls fins a Caldetes, esmenta que 5.350 dones es dedicaven a fer puntes i eren càlculs aproximats que no comprenien tots els pobles.³¹ Aquesta activitat s'estenia també fins al Baix Llobregat i va esdevenir una autèntica especialització que ocupava fonamentalment les dones.

La indústria de les mitges i de les barretines

Una altra de les activitats industrials que implicava l'especialització d'algunes ciutats era la producció de barretines i de mitges, que es concentrava sobretot a Olot —cincents dos telers—, alguns pobles propers de la Garrotxa (Tortellà, Besalú, Sant Esteve d'en Bas), un nucli modest a la Seu d'Urgell i a Puigcerdà i un altre nucli molt actiu al Maresme.³²

La indústria paperera

La producció de paper fou una altra de les activitats preindustrials rellevants que es va desenvolupar en molins que estaven situats en rius de relativament poc cabal. L'àrea més important era la del riu Anoia, i la seguien els molins

del Francolí-Brugent, Fluvià-Terri, el riu Bitlles i, a molta distància, els molins del Cardener, el Ter, el Ripoll, la Torreda, el Foix i el Gaià. Una part important del paper s'exportava al mercat americà.³³

La indústria de l'aiguardent

Un dels negocis lucratis de la Catalunya del segle XVIII fou la conversió de vi en aiguardent. Les comarques dels voltants de Tarragona es van especialitzar en el conreu de la vinya per a produir vi, que era cremat i convertit en aiguardent per a ésser exportat cap a Amèrica o el nord d'Europa. Valls, Alcover, la Selva del Camp, Vilallonga, Reus, Riudoms, Cambrils, Constantí, etc. tenien autèntiques fassines industrials dedicades a aquesta activitat.³⁴ En altres comarques com el Bages, el vi que es cremava eren els excedents o el vi dolent o picat, mentre que la resta es comercialitzava com a tal.³⁵

La indústria de l'anxova

Alguns pobles de l'Empordà i la Selva com Cadaqués, l'Escala, Sant Feliu de Guíxols i Blanes es dedicaven a la pesca de l'anxova i les dones la netejaven i la salaven per poder-la comercialitzar.³⁶

La indústria del corall

La pesca del corall també era una especialitat d'alguns pobles de l'Empordà com Begur, Cadaqués o l'Escala que, a més de pescar-lo, es dedicaven a preparar-lo per comercialitzar-lo.³⁷

La indústria naval

Bona part dels pobles costaners d'una certa importància es dedicaven a la producció d'embarcacions de mida diversa per a la pesca local, però també per al transport de cabotatge i per als viatges cap a Amèrica.³⁸

La indústria del gel

La demanda de gel es va començar a generalitzar a la segona meitat del segle XVII, ja fos per a usos medicinals ja fos com a forma de refrescar. Aquesta demanda de gel va generar que en llocs propers a les grans ciutats en els quals feia més fred es posés en marxa una autèntica indústria del gel. Al Montseny i a tot el Moianès es van construir pous de gel on a l'hivern s'emmagatzemaven blocs de gel que eren transportats cap a Barcelona quan arribava l'estiu. Aquest negoci va resultar molt lucratiu i fou la base de l'acumulació de moltes famílies de Castellterçol.³⁹

La indústria de les indies

Al primer terç del segle XVIII, van aparèixer a Barcelona les fàbriques d'indies, que teixien cotó i després l'estampaven d'acord amb la nova moda de colors que imitaven els teixits indis. El que era diferent d'aquestes fàbriques era que la producció no es feia al taller artesanal, sinó en locals en què es concentraven els telers i la feina d'estampació. Tot i que en algunes ciutats es va construir alguna fàbrica d'indies, en realitat va ésser una activitat

majoritàriament barcelonina.⁴⁰ Aquesta activitat basada en la transformació del cotó va ser clau per a la introducció del que seria un sector capdavanter en el procés d'industrialització i modernització econòmica, aprofitant totes les tradicions que estem descrivint.

La indústria del suro

A la zona de la Selva i l'Empordà, on creixia l'alzina sureira, es va desenvolupar al segle XVIII la producció de taps de suro. La recollida del suro era organitzada pels propietaris rurals, que el venien a fabricants que es dedicaven a la producció de taps.⁴¹

Altres indústries aparentment locals

De fet, hi havia moltes altres especialitzacions locals que s'han de considerar en una línia similar a les activitats que hem assenyalat: a Solsona, s'especialitzaren en la producció de ganivets; a Gironella, en la producció de botons; a Torelló, en pintes de banya; a Tremp, Sort o Ponts, en la producció d'espardenyes; a Breda i a la Bisbal d'Empordà, en la producció de ceràmica diversa...

Potser és una gosadia utilitzar una font com el *Costumari català* de Joan Amades per citar algunes especialitzacions de pobles, ja que no sabem res de la cronologia de l'activitat, però si ho fem és perquè estem segurs que hi havia moltíssimes d'aquestes activitats que complementaven les produccions pageses a la Catalunya moderna. En fem una llista que, lògicament, cal prendre amb molta precaució: Espolla estava especialitzada en la producció de vescs; a Alentorn, vora Artesa de Segre, ho estaven en la producció de forques; a Tortellà estaven especialitzats a fer culleres; a molts pobles del Montseny es dedicaven a produir raigs i corbes; a pobles del Baix Llobregat, el Baix Penedès, el Garraf, el Camp de Tarragona, la Ribera d'Ebre i la Terra d'Alta treballaven la palma escombrera; a Linyola produïen parrell per tirar al vi; a Miravet feien terrissa, etcètera.⁴²

Les activitats relacionades amb el transport

Si hi havia viles i pobles especialitzats en produccions agrícoles o industrials ben diverses, també n'hi havia alguns que es van especialitzar en el transport. És cert que als segles XVII i XVIII el comerç estava en mans de traginers, però quan es tractava de comerciar a llarga distància, la gent d'alguns pobles foren autèntics especialistes.

En coneixem diversos exemples. Un d'ells és el de Copons, a l'Anoia, els habitants del qual es dedicaven a la comercialització de productes diversos per les Espanyes.⁴³ Jaume Torras ha explicat molt bé com era la incertesa en el comerç el que feia especialment útils les xarxes de veïnatge i, per anar bé, amb una llengua diferent per poder crear una via de confiança per la qual circulessin mercaderies, diners i informació.⁴⁴ Això explica que els veïns d'un poble, fossin o no parents, fossin capaços de construir aquesta potent xarxa comercial.

Un altre cas similar és el de Tortellà. Zamora escrivia: «Hay mucho comercio en este pueblo, por compañías, de

las cuales hay siempre 100 hombres fuera. Su comercio es en Sevilla, Cádiz, Murcia, Granada, Málaga y otras ciudades de España, fuera de Castilla la Vieja.»⁴⁵ Com passava a Copons, una part important de la població era fora teixint la xarxa necessària per on pogués fluir l'activitat comercial.

Una especialització similar va tenir lloc a la costa, però en comptes de teixir una xarxa cap a l'Espanya interior, ho feren amb Amèrica. Homes, nebots, parents que anaven a Amèrica, uns que tornaven, uns altres que es quedaven... No podem parlar d'emigració, sinó que el marc natural de negoci arribava fins a Amèrica i això tenia un *tempo* especial. Hom negociava amb Amèrica, però el punt de referència era el poble del qual s'havia sortit i on vivia la família. Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Lloret, Blanes i en menor mesura el Maresme i també Vilanova i Sitges estaven dedicats a aquesta activitat.⁴⁶

ALTRES OPORTUNITATS: ARRENDAMENTS DE RENDA FEUDAL, DE DRETS MUNICIPALS, DE PARTS DE FRUITS DE MASOS...

Enmig d'aquesta dinàmica productiva, encara hi havia una altra oportunitat. El complex règim senyorial (senyorijs jurisdiccional, senyorijs alodial, senyors eminents o directes, etc.) generava unes rendes que, per cobrar-les amb una mínima eficiència, els seus perceptors arrendaven al millor postor. Els ingressos dels ajuntaments procedien gairebé tots de la gestió de determinats monopolis (forn de pa, carnisseries, pou de glaç, mesures de l'oli, mesures del vi...) i també d'impostos sobre la circulació de mercaderies (quatre sous per càrrega de verema, sis diners per lliura, peatges...). Els municipis preferien arrendar al millor postor la gestió dels monopolis i el cobrament d'impostos. Així mateix, la gestió i els fruits d'alguns masos que havien passat a mans d'institucions eclesiàstiques o de burgesos i petita noblesa que vivia a la ciutat eren també arrendats al millor postor.

Aquest entramat d'arrendaments senyorials, municipals o de masos i les quanties de tota mena eren una altra oportunitat posada sobre la taula que molts propietaris, gent d'ofici, comerciants i pagesos aprofitaven per a millorar els seus ingressos.⁴⁷

Totes aquestes produccions de béns i serveis que eren comprades i venudes a Catalunya i exportades al mercat interior i cap a Amèrica i que mostren un dinamisme espectacular al segle XVIII, com s'articulaven? Què n'explica el sorgiment? Quina en fou la cronologia?

LES EXPLICACIONS DEL CREIXEMENT DEL SEGLE XVIII

Va ser Pierre Vilar qui, en la seva *Catalunya dins l'Espanya moderna*, va fer-ne una explicació clàssica: la demografia es va convertir en el motor del creixement en constatar que la població catalana s'havia doblat entre els anys

1718 i 1787⁴⁸ i l'increment del nombre d'homes era el motor que estimulava les rompudes de terres, la multiplicació dels conreus i l'aparició de noves demandes de productes no agrícoles que ajudava a desenvolupar activitats protoindustrials diverses. Els desequilibris entre el creixement de la població i els recursos es resolien per la via de la crisi econòmica o per la via de l'increment de la productivitat i l'eficiència, com va passar a finals del segle XVIII.⁴⁹ La pregunta a fer-se és per què aquest dinamisme no es va donar en altres llocs on la població també va créixer de forma significativa. Altres variables degueren interactuar.

Jaume Torras ha fet la síntesi més interessant del que va passar al segle XVIII. En primer lloc, un element que hi juga un paper important és l'estructura de dominis útils consolidats després de la Sentència Arbitral de Guadalupe i preservada al llarg del temps a través d'un sistema hereditari que els mantenia a mans de l'hereu i proporcionava recursos als cabalers per anar a explorar altres camins. Així mateix, a través dels subestabliments (boïgues, rabasses...) es donava accés a la terra a petits pagesos a un preu molt raonable, a mesura que la població s'incrementava. El creixement de la població es podia absorbir per aquest camí, però no era l'única via.

Cap al 1630, va tenir lloc un canvi en el comerç exterior que va passar del mar Mediterrani a l'Europa atlàntica. Va començar amb l'arribada de blat del Bàltic per abastir les ciutats mediterrànies mitjançant vaixells holandesos. Després vingueren a vendre peix salat i espècies tradicionals d'Orient com sucre, cafè i teixits. Aquests comerciants s'emportaven vins de qualitat, fruita seca (panses i figues) i seda italiana. En aquesta època, va començar el consum d'aiguardent, servit primer per francesos, que van quedar fora de joc arran de les guerres comercials. El Mediterrani, i en especial Catalunya, va agafar el relleu. L'aiguardent pagava les importacions, sobretot de pesca salada.

A partir del 1690, a Catalunya es comença a destil·lar aiguardent de forma més o menys massiva. La possibilitat de subestabliments de terra, el fet que no hi hagués cap problema a cremar el vi, ja que no hi havia cap marca a protegir, i un marc fiscal més clar a Catalunya van provocar una expansió de la vinya. S'iniciava així un procés d'especialització vitícola en determinades zones que estimulava la demanda d'altres béns i serveis.

La vinya expulsava la manufactura, segons Jaume Torras, i especialitzava altres zones en producció de blat (terres de Lleida, Aragó) i unes altres en manufactura tèxtil. El creixement econòmic era fruit d'una transformació regional que afectava tot el territori i en la qual Barcelona jugava el paper de capital on s'havia desenvolupat el sector més modern, que era la manufactura del cotó. Per a Torras, la clau havien estat els canvis en la divisió del treball a nivell continental i «la configuració d'un sistema de drets de propietat sobre la terra i els seus fruits que condicionava favorablement la resposta a aquestes oportunitats» (p. 34-35).

De fet, es formula la pregunta següent: per què aquest desenvolupament es va produir a Catalunya i no en altres llocs de la monarquia hispànica? Torras ho explica pels drets de propietat diferents que feien més fàcil l'expansió de la vinya a través de la rabassa,⁵⁰ per la inexistència de marques que dificultessin que el vi es pogués cremar o pel fet que l'estanc d'aiguardent a Castella dificultés l'expansió. Però el que Jaume Torras no accepta és l'explicació de Capmany: «Los catalanes son industriosos por espíritu de imitación, reunidos en pueblo, en comunidad nacional» (p. 38). Ho deixa ben clar: «No s'ha de donar validesa explicativa a la invocació d'un nebulós esperit col·lectiu, ni tampoc a l'automàtica sedimentació cultural d'una vella tradició industrial que hauria pogut extingir-se com a d'altres bandes. Aquesta cultura del treball i del negoci era l'efecte de causes ben materials» (p. 38). Aleshores, com explicar que bona part d'aquestes pràctiques econòmiques es troben molt abans del segle XVII?

L'APORTACIÓ DE GARCIA ESPUCHE. DES DE QUAN AQUEST DINAMISME?

Les anàlisis anteriors han quedat desbordades pel llibre d'Albert Garcia Espuche *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*,⁵¹ un treball que pretenia revisar els segles XVI i XVII, considerats obscurs i decadents, per arribar a la conclusió següent: «los que antes eran considerados siglos decadentes como un periodo en el que las cosas no fueron tan mal, y pasar a defender, de forma más radical, que esta etapa fue realmente decisiva en la historia de Cataluña» (p. 17). L'ingent treball d'investigació d'aquest llibre es va basar en l'anàlisi de milers d'escriptures notaries per fer-nos adonar que Catalunya bullia de forma sorprenent a tot arreu o, almenys, allà on va consultar els protocols. Bullir en el sentit de detectar un dinamisme econòmic semblant a les activitats lil·liputenques que Vilar detectava al segle XVIII. Les ciutats intermèdies eren les protagonistes d'aquesta vitalitat en detriment de Barcelona, que perdia terreny.

La tesi era clara: tot el que al segle XVIII era vigor, diversitat i vitalitat territorial (finalment acceptada de forma general) tenia un origen llunyà en el temps, entre els anys 1550 i 1640, que fou el moment de la reestructuració econòmica de Catalunya. Fou un període decisiu:

«El término decisivo del título alberga también un mucho de convencimiento. En este periodo de la historia de Cataluña se produjo una serie de cambios, sobre todo cualitativos, que tuvieron una enorme repercusión en el futuro: descenso de la actividad industrial en Barcelona y crecimiento en las ciudades cercanas; mayor aprovechamiento del mercado interior y cambio de orientación comercial hacia el Atlántico y el interior peninsular, con una actividad que no bajó sino que se reforzó a partir de 1550 a través de sólidas colonias catalanas implantadas en Medina del Campo, Ma-

drid, Sevilla y Cádiz y gracias a la potenciación de diversas producciones industriales; reorganización del transporte por mar y crecimiento notable del transporte terrestre; creación de un eficaz sistema de ciudades centrado en Barcelona, y en el que la capital se convirtió en centro de acabados, centro comercial y, sobre todo, centro director del territorio [...]. Porque, de hecho, esta etapa decisiva abre la modernidad económico-territorial en Cataluña» (p. 23).

La diàspora comercial catalana que Torras va descriure per al segle XVIII ja funcionava al segle XVI i el sistema de companyies descrit per Pierre Vilar no era nou...⁵² Garcia Espuche documenta amb milers d'exemples aquesta dinàmica activitat econòmica a la corona barcelonina i més enllà.

I per què 1550? Els arguments aportats per defensar aquesta tesi són contundents, però per què es va triar aquella data per a assenyalar la ruptura? Escriu:

«A partir de 1550, año más, año menos, se dieron cambios notables y algunos procesos ya presentes se aceleraron de forma decisiva: las transformaciones en la jerarquía demográfica de las poblaciones catalanas, casi inexistentes hasta la mitad del Quinientos, tomaron gran relieve desde la mitad del siglo, el aluvión francés aumentó hasta llegar al máximo a finales del siglo XVI y principios del XVII; el cambio de orientación en la dirección de los viajes por mar y en la participación de los marineros de la costa cercana a Barcelona se hizo evidente en la década de los cincuenta; el crecimiento industrial de las poblaciones cercanas a Barcelona se disparó en la segunda mitad del siglo XVI» (p. 22).

No crec que siguin raons explicatives del canvi i la ruptura. Què hauria passat si ens haguéssim fet la mateixa pregunta per al segle XIV i haguéssim utilitzat la mateixa metodologia? Ens hauríem trobat amb una xarxa urbana i unes estructures productives igualment dinàmiques i descentralitzades. Només és necessari fer un mapa de les esglésies gòtiques alçades al segle XIV per a adonar-se d'aquest fenomen. Eren els antecedents del segle XVIII?

No és una crítica a Garcia Espuche, tot al contrari. La demostració de la vitalitat del país és irrefutable; el que no és tan clar és l'elecció del punt de partida. Podia haver estat qualsevol altre. En algun moment —i aquí hi ha el dubte de si va ser al segle XVI o abans— es van generar a Catalunya actituds culturals i mentals que predisposaven a aprofitar les oportunitats econòmiques, ja fos al camp, a la ciutat, al comerç o a les activitats manufactureres i artesanals. A partir d'aquí, les conjuntures econòmiques, polítiques, socials i demogràfiques, les innovacions tècniques, els canvis en les ofertes i les demandes, el sistema hereditari, els mecanismes de diferenciació social i tot el que pogués ajudar a definir una societat concreta feien la resta. I no sembla que hi hagi cap dubte en el fet que les oportunitats eren aprofitades a tots els racons del territori.

FER «CRÉIXER ELS CABALS». D'ARTESANS A RENDISTES I TORNAR A COMENÇAR. PROLETARITZACIÓ? DE QUI?

És el llibre d'Albert Garcia Espuche el que posa sobre la taula si l'aprofitament de les oportunitats econòmiques es fa quan hi són, o cal una actitud mental per interpretar-les. Cap actitud mental no ve donada, que quedi clar; totes tenen l'origen en l'experiència acumulada de forma individual o col·lectiva, però és difícil interpretar l'evolució econòmica de Catalunya només des de la conjunció de variables materials, sense pensar que hi ha individus que són capaços de llegir-les en clau d'oportunitats i de transformar-les en activitat i creixement econòmic. No pensem com Capmany o Vicens Vives; no hi ha una ànima catalana innata, és cert, però l'experiència històrica havia portat a configurar una actitud que explica molts dels fenòmens de la Catalunya moderna.

Segurament l'expressió que més bé ho defineix és la de «fer créixer els cabals» i que, de tant en tant, es troba en la documentació mateixa. I això no afecta grans capitalistes ni comerciants, sinó gent senzilla i humil que feia coses de forma individual o col·lectiva. Pierre Vilar se'n va adonar quan parlava de negocis «lil·liputencs», és a dir, amb modestíssims capitals que s'invertien en tot allò en què es creia o es descobria que hi havia oportunitats. La diversitat productiva del segle XVIII que hem assenyalat més amunt respondria a aquest model. I Garcia Espuche trobava exactament el mateix al segle XVI en els milers i milers d'exemples que aporta. En algun moment, la cultura general del país havia assimilat com a filosofia que «fer créixer els cabals» era un objectiu vital i això repercutia en el creixement general de la societat. Dins aquest marc, la producció d'aiguardent, o de teixits de llana, o de paper, o de qualsevol altra cosa trobava el camí preparat per a poder-se desenvolupar. A partir d'aquí, les variables materials podien fer avançar les coses cap a una banda o cap a una altra.

Qui aprofitava les oportunitats? En algunes ocasions s'ha posat èmfasi en el sistema de l'hereu, desenvolupat a Catalunya des de l'edat mitjana. El fill mascle primogènit es quedava el patrimoni familiar amb l'obligació de cuidar els pares i col·locar els germans al millor possible. Els cabalers rebien la llegítima i se n'anaven de la casa a viure a ciutat. Eren aquests els qui podien aprofitar les noves oportunitats. De fet, la paraula cabaler té a veure amb cabals, o amb acabar, és a dir, desenvolupar activitats productives abans de marxar de casa amb l'objectiu d'incrementar els cabals (cuidar un ramat, conrear un peça de terra, anar a llaurar...). Avui sabem que, si alguns cabalers marxaven de la casa, eren els de cases de pagès menys acomodades, ja que les més riques els col·locaven a l'Església o romanien solters a casa, de tal manera que poc aportaven al sistema productiu.⁵³

Eren els de famílies pobres els qui marxaven de casa i havien d'anar a guanyar-se la vida en els oficis o en les activitats que es desenvolupaven a la ciutat. És cert que hi ha cabalers que triomfen econòmicament, però, ho feren

perquè eren cabalers? O simplement perquè entraren en la lògica dels negocis de la ciutat? En aquest sentit, també en triomfaren d'altres que no eren cabalers de mas en el sentit estricte.

Avui coneixem una mica millor les estructures socials de moltes ciutats catalanes. Cada vegada hi ha més notícies que la petita noblesa i les classes acomodades del segle XVIII tenien el seu origen en oficis menestrals als segles XVI i XVII. Vàrem titular un treball nostre «D'artesans a rendistes i tornar a començar», en el qual vàrem intentar descriure els processos de mobilitat social de la societat catalana.⁵⁴ En efecte, el camí més habitual és el de famílies que es dediquen a un ofici; l'oportunitat consisteix a comercialitzar el que es produeix: primer el que hom fabrica i, de mica en mica, el que fabriquen els altres. És l'artesà comerciant que inicia un procés de creixement i acumulació. A mesura que incrementa els ingressos, n'inverteix una part en béns immobles que esdevenen una assegurança per a la mateixa activitat. El pas següent és que l'hereu esdevingui apotecari o doctor en lleis, és a dir, passi a formar part de la categoria dels artistes.⁵⁵ El comerç és abandonat i es comença a viure progressivament de la renda de les terres, dels censals i dels ingressos de la professió. Hom aspira a tenir un títol de ciutadà honrat, és a dir, a convertir-se en petit noble. Aquest camí el segueixen paraires, traginers, blanquers, ganiveters, claveters...

Un cop arribats aquí, començaven els problemes per a aquest nou grup social. La renda es desgastava i no era suficient per a mantenir el nivell social d'aquests grups rendistes. Aleshores s'arbitraven estratègies per intentar evitar la crisi: col·locar a l'Església o al convent els fills segons, buscar unificacions patrimonials per millorar el nivell de renda, etc. Algunes famílies, l'endeutament les portava a la ruïna i acabaven desapareixent i el patrimoni retornava al mercat. L'interessant, però, era que altres artesans començaven de nou el procés, seguint el mateix camí: produir en un taller, comercialitzar sol o formant alguna mena de societat sense deixar la producció, incrementar el pes del comerç i de les activitats especulatives, invertir en terres, i procés d'ennobliment. Decadència i tornar a començar. Des del segle XVI hem pogut detectar, almenys, quatre cicles semblants als que aquí hem descrit.

El procés ens porta a una altra pregunta. Si els artesans treballaven per ells, però també feien treballar altres tallers per poder comerciar, significava que es donava un procés de proletarització? El creixement d'alguns implicava la ruïna dels altres? Sovint s'ha pensat que el proletariat vindria d'aquest procés, però la recerca sobre aquests tallers d'ofici mostra que hom podia treballar per a un altre i al mateix temps ésser independent... Aquesta constatació és molt important: el creixement dels uns no arruïnava els altres, sinó que fins i tot els consolidava o reafirmava la seva independència. En definitiva, alguns d'aquests serien els qui prendrien el relleu.

Aquests mecanismes són els que tenim localitzats i detectats des del segle XVI. Eren els individus que Garcia Espuche trobava a la major part de ciutats de Catalunya.

Quines oportunitats aprofitaven? Normalment, tota persona acompanyava el seu nom de l'ofici al qual es dedicava: veler, clavetaire, paraire...⁵⁶ Aquesta era l'activitat principal, però era possible que tingués terres en les quals obtenia productes per a la subsistència o per a comercialitzar (com ara vi); podia tenir un alambí per a destil·lar alguns mesos a l'any, podia vendre vi a la menuda, participar en algun arrendament municipal o senyorial o comercialitzar tota mena de productes quan anava a les fires a vendre... Hom era d'un gremi, tenia un ofici, però qualsevol oportunitat podia ésser aprofitada i tenir diners invertits en les coses més diverses. Això ens porta al concepte de pluriactivitat, que no sols és vàlid per al món rural, sinó també per al món urbà.⁵⁷ Fer de tot. Per aquesta via, el risc estava diversificat: una activitat podia no anar bé, però ja hi anava una altra. Amb aquesta dinàmica, qualsevol nova oportunitat podia ésser explorada sense gaire risc i incorporada al catàleg d'activitats econòmiques a realitzar.

Qualsevol àrea de Catalunya serviria d'exemple, però faré referència a l'experiència de la ciutat de Manresa. Als segles XVI i XVII, la principal especialització de la ciutat era la indústria de la pell, però també hi havia una important activitat relacionada amb la indústria dels claus (claveters), la comercialització d'animals de tir, traginers especialitzats... La gent d'aquests gremis comercialitzava també llanes, que venia a les xarxes llaneres de la zona. Els ciutadans honrats de la ciutat van sorgir tots de les files dels blanquers. Quan va arribar el segle XVIII, la indústria de la pell va ser substituïda per la producció de mocadors de seda i els velers van passar a ser l'ofici predominant... Els blanquers es van convertir en velers sense cap problema i molts velers van iniciar el procés que he descrit més amunt. Una altra activitat fou la producció de cintes i els perxers i passamaners foren també molt actius en aquest període, amb algunes acumulacions importants. A començaments del segle XIX, va aparèixer una nova oportunitat relacionada amb el cotó. No era exactament igual, ja que necessitava més capital fix i una nova tecnologia que transformava l'organització del treball. Els mocadors de seda van entrar en decadència després de la crisi del mercat americà, però això no vol dir que teixits de mescla i de cinteria no continuessin essent la base de nous cintaires que rellevaven els grans velers del segle XVIII i que es van transformar en industrials cotoners. Les noves màquines de filar (ja sigui la *jenny* o la contínua) van estendre's a Catalunya a tota velocitat, senzillament perquè hi havia un teixit productiu obert a les innovacions que milloraven el rendiment de les oportunitats.⁵⁸

EL FINANÇAMENT DE L'ACTIVITAT PRODUCTIVA

Com podia un modest veler introduir-se en aquestes xarxes de producció i comercialització? L'anàlisi d'inventaris *post mortem* d'alguns d'aquests artesans ens mostra com funcionaven aquestes xarxes. El veler —o artesà de qual-

sevol altre ofici— tenia molt pocs diners en efectiu a casa; de fet, als inventaris només consta la llista de pagaments i de cobraments pendents. Aleshores s'entén que era tota la cadena productiva la que finançava el procés: el veler devia diners a qui li havia venut la seda, però n'havia de cobrar dels compradors dels mocadors de seda... Aquests compradors, al mateix temps, devien al veler els mocadors que li havien comprat, però havien de cobrar de proveïdors que estaven més lluny a qui havien col·locat els mocadors del veler... Un cop el producte arribava al final del recorregut, els diners iniciaven el camí de retorn: cobrava l'intermediari, el comerciant, el veler i qui havia proporcionat la seda. En tot aquest recorregut, s'anava generant valor afegit, que era en realitat el benefici. En temps d'expansió, la rotació del capital circulat era més ràpida; en temps de crisi, era molt més lenta i fins i tot podia no recuperar-se mai. Si això passava, era tota la cadena la que assumia el cost de la crisi. A vegades es perdia tot el valor afegit, però en d'altres simplement es retardava el cobrament.

Com podia aguantar una família artesana? És probable que la família artesana tingués algun hort o alguna vinya, que era la base de la seva subsistència o fins i tot d'algun ingrés complementari. Si les coses anaven malament, hom deixava de fer mocadors momentàniament, en espera que vinguessin moments millors. L'entramat productiu es podia contreure, aparentment desaparèixer i sorgir de nou com si res no hagués passat. Les unitats productives eren conscients d'aquestes anades i vingudes i, per això, de tant en tant retiraven valor afegit de la circulació i l'invertien en terres, que esdevenien l'assegurança per a quan les coses anaven malament. També es podia invertir capital en altres oportunitats, per tal de diversificar el risc.

En aquest entorn, parlar de proletarització és difícil. Fins i tot el veler o artesà que treballava per a altres en la seva totalitat tenia el seu propi taller, el seu hort, la seva vinya... i en qualsevol moment podia intentar comercialitzar una part de la producció pel seu compte. El dinamisme econòmic del segle XVIII té molt a veure amb aquests mecanismes que acabem de descriure.

LA INDUSTRIALITZACIÓ: EL COROELLARI DEL DINAMISME ECONÒMIC

Les dinàmiques que hem explicat ens porten a detectar a Catalunya una gran quantitat de petits enclavaments especialitzats en algun tipus de producte. Aquestes produccions intensives en mà d'obra es beneficiaven d'una xarxa local que proporcionava avantatges productius, reduïa els costos i els feia més competitius. Una anàlisi de la geografia de la producció de teixits de llana mostra una clara especialització per corregiments i segurament per localitats. La producció de teixits de llana es feia a cent cinc localitats l'any 1760 i ocupava dos mil cent telers. La major part eren teixits de roba estreta i baietes (dos terços dels telers), utilitzaven llana d'estam i es concentraven en la Catalu-

nya Central (Osona, Bages, Berguedà, Ripollès) i a una petita part del Vallès. Benaül fa constar l'enorme especialització d'aquestes localitats, ja que vint-i-sis pobles d'aquesta àrea produïen el cent per cent de peces d'un tipus de teixit.⁵⁹ La resta de telers utilitzaven llana cardada i es destinaven a la producció de draps i baietes fines, i també hi havia una especialització territorial a l'Anoia (Igualada), prop de Montserrat (Monistrol de Montserrat, Olesa, Esparreguera), al Vallès Occidental (Terrassa i Sabadell) i a la vall de Camprodon fins a Maçanet.

Existeix també un mapa de producció sedera al voltant de Barcelona, Manresa, Tortosa i Reus. La indústria paperera es concentrava a les comarques de l'Anoia, l'Alt Penedès i l'Alt Camp i es pot parlar de tres districtes (el de Capellades, el de Sant Pere de Riudebitlles i el de la Riba) que concentraven la major part de molins paperers. O l'especialització en transport dels habitants de Copons, Tortellà, Calaf o Santpedor. I així podríem continuar amb la producció de mitges i de puntes també al Maresme, de gorres a la Garrotxa, de pells a Igualada, de mineral de ferro a les fargues del Pirineu, de producció d'aiguardent, de la indústria naval, etc. I totes organitzades entorn de nuclis en què els recursos naturals, l'accés a matèries primeres o les connexions amb el mercat podien explicar la seva localització, però el seu dinamisme es devia al capital humà, a la història productiva de la zona i a la reducció de costos de compartir tecnologia i coneixements. La suma d'aquests enclavaments o districtes industrials connectats sovint amb un actiu comerç exterior i articulats en clau regional constituïa un cos viu i dinàmic que aprofitava les oportunitats, era capaç de respondre a conjuntures adverses, assumir millores tecnològiques amb extrema facilitat i canviar de producte si era necessari.⁶⁰

Per a la comprensió de l'evolució cap a la industrialització al segle XIX, és molt important analitzar com van evolucionar aquests enclavaments o districtes del segle XVIII i com van respondre als canvis que s'anaven esdevenint. Els districtes tèxtils de la llana o de la seda es van veure pressionats per l'expansió d'una nova fibra, el cotó, i, al mateix temps, per la incorporació de noves tecnologies que requerien més capital fix i per la necessitat de noves fonts d'energia. I aquest procés de transformació seria continuat, la qual cosa posaria en escac continu el dinamisme de cada districte al segle XIX.

El cotó era una nova oportunitat, i si al segle XVIII només era la fibra característica del districte industrial de la ciutat de Barcelona on estaven concentrades la majoria de fàbriques d'indianes, a poc a poc alguns enclavaments la van incorporar i la van convertir en la seva producció bàsica, apropiant-se amb gran rapidesa de la nova tecnologia de la *jenny*, de la contínua o de la *mule jenny*.⁶¹ De fet, no feien altra cosa que el que havien fet sempre: si el cotó era una oportunitat, l'entramat humà que hem descrit al llarg d'aquest article estava disposat a aprofitar-la, com així van fer a bona part de Catalunya.⁶²

Les fàbriques tèxtils són l'element més emblemàtic del canvi econòmic, però no l'únic. Aquella xarxa d'artesans,

de pagesos mitjans dels pobles, de pagesos de mas que aprofitaven tota mena d'oportunitats productives al segle XVIII, van entrar al XIX formant part d'una classe «mitjana» que va enviar els seus fills a estudiar les noves professions liberals, que va col·locar-los a les fàbriques com a encarregats, majordoms o directors, que va iniciar la transformació de moltes altres activitats econòmiques... És un grup social poc conegut, però la configuració de la Catalunya moderna té molt a veure amb les seves iniciatives socials i polítiques i és una clara continuïtat de les experiències productives del segle XVIII.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] W. W. ROSTOW. *Las etapas del crecimiento económico*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic 1973.
- [2] En aquesta línia, són especialment rellevants els treballs de P. HUDSON. *The industrial revolution*. Londres 1992; P. E. HUDSON. *Regions and industries: a perspective on the industrial revolution in Britain*. Cambridge, 1990; J. HOPFIT. «Counting the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 43 (1990), p. 173-193; R. V. JACKSON. «Government expenditure and British economic growth in the eighteenth century: some problems of measurement». *Economic History Review*, núm. 43 (1990), p. 217-235; M. BERG i P. HUDSON. «Rehabilitating the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 45 (1992), p. 24-50; M. BERG. «What difference did women's work make to the Industrial Revolution?». *History Workshop Journal*, núm. 35 (1993), p. 22-44; R. V. JACKSON. «Rates of industrial growth during the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 45 (1992), p. 1-23; M. BERG i P. HUDSON. «Growth and Change: a comment on the Crafts-Harley view of the industrial revolution». *Economic History Review*, núm. 47 (1994), p. 147-149.
- [3] M. DOBB. *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*. Siglo XXI, Madrid 1976.
- [4] Vegeu H. SEE. «Remarques sur le caractère de l'industrie rurale en France et les causes de son extension au XVIII siècle». *Revue Historique*, núm. CXLII (1923), p. 47-53; Z. W. SNELLER. «La naissance de l'industrie rurale dans le Pays Bas aux XVIII et XVIII siècles». *Annales*, núm. 1 (1929), p. 193-202; S. WILFRED. «Industry and the countryside». *Town Planning Review*, núm. XXV (1954-1955), p. 207-215; H. KELLENBENZ. «Industries rurales en Occident. De la fin du Moyen Âge au XVIII siècle». *Annales*, núm. XVIII (1963), p. 833-882; M. KULCZYKOWKI. «En Pologne au XVIII siècle. Industrie paysanne et formation du marché national». *Annales*, núm. 1 (1969), p. 61-69; R. BRAUN. «El impacto del trabajo a domicilio en una población campesina». A: *Estudios sobre el nacimiento y desarrollo del capitalismo*. Ayuso, Madrid 1971, p. 73-86; E. L. JONES. «Los orígenes agrícolas de la industria». A: *Agricultura y desarrollo del capitalismo*. Comunicación, Madrid 1974, p. 303-341.

- [5] F. MENDELS. «Protoindustrialization: the first phase of the industrialization process». *The Journal of Economy*, núm. XXXII (1972), p. 241-261.
- [6] H. MEDICK. «The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism». *Social History*, núm. 1 (1976), p. 291-315.
- [7] F. MENDELS. «Des industries rurales à la protoindustrialisation: histoire d'un change de perspective». *Annales*, núm. 5 (1984), p. 977-1008.
- [8] M. BERG *et al.* *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge 1983; S. CIRIACOMO. «Protoindustria, lavoro a domicilio e sviluppo economico nelle campagne venete in Europa Moderna». *Quaderni Storici*, núm. 52 (1983), p. 57-80; L. A. CLARKSON. *Proto-industrialization: The first phase of industrialization?* Macmillan, Londres 1985; D. C. COLEMAN. «Proto-industrialization: a concept too many». *The Economic History Review*, núm. XXXVI (1983), p. 435-448; A. DEWERPE. *L'industrie aux champs. Essai sur la proto-industrialisation en Italie du nord (1800-1880)*. París, 1985; P. DEYON. «Fecundité et limites du modèle protoindustriel: premier bilan». *Annales*, núm. 39 (1984), p. 868-881; G. L. GULLICKSON. «Proto-industrialization, demographic behaviour and the sexual division of Labor in Auffray, France 1750-1850». *Peasant Studies*, núm. 9 (1982), p. 105-118; G. L. GULLICKSON. *Spinners and weavers of Auffay. Rural industry and the sexual division of labor in French village (1750-1850)*. Cambridge 1986; G. L. GULLICKSON. «Agriculture and cottage industry: redefining causes of protoindustrialization». *The Journal of Economic History*, núm. XLIII (1983), p. 831-850; M. P. GUTMANN. «Protoindustrialization and marriage ages in eastern Belgium». *Annales de Demographie Historique* (1987); M. P. GUTMANN i R. LEBOUTTE. «Rethinking proto-industrialization and the family». *Journal of Interdisciplinary History*, núm. XIV (1984), p. 587-607; S. P. S. HO. «Protoindustrialisation, protofabriques et desindustrialisation: une analyse économique». *Annales*, núm. 5 (1984), p. 882-895; R. HOUSTON i K. SNELL. «Proto-industrialization? Cottage industry, social change and industrial revolution». *The Historical Journal*, núm. 27 (1984), p. 473-492; R. A. HOUSTON. «Marriage formation and domestic industry: occupational endogamy in Kilmarnock, Ayrshire 1697-1764». *Journal of Family History*, núm. 8 (1983), p. 215-229; P. JEANNIN. «Il concetto de protoindustrializzazione e la sua utilizzazione per la storia dell'industria in Europa della fine del Medioevo». *Quaderni Storici*, núm. 64 (1987), p. 275-286; C. KEYDER. «Protoindustrializzazione e aree periferiche». *Quaderni Storici*, núm. 52 (1983), p. 105-118; A. KLIMA. «Domestic industry, manufactory and early industrialization in Bohemia». *The Journal of European Economic History*, núm. 18 (1989), p. 509-528; P. KRIEDTE *et al.* *Industrialización antes de la industrialización*. Crítica, Barcelona 1986; P. KRIEDTE. «La ciudad en el proceso de protoindustrialización europea». *Manuscrits*, núm. 4/5 (1987), p. 171-208; MENDELS. «Des industries rurales...», *op. cit.*; MENDELS. «Protoindustrialization: the first phase...», *op. cit.*; F. MENDELS. «Niveau des salaires et âge au mariage en Flandre XVII-XVIII siècles». *Annales*, núm. 39 (1984), p. 939-956; C. PONI. «Proto-industrializzazione: un commento». *Quaderni Storici*, núm. XVII (1982), p. 1103-1111; C. TILLY. «Flows of capital and forms of industry in Europe (1500-1950)». *Theory and society*, núm. 12 (1983), p. 123-142.
- [9] HOUSTON i SNELL. «Proto-industrialization? Cottage industry...», *op. cit.*
- [10] El fenomen es donava en el món urbà. Vegeu la manufactura de la seda a Bolonya a C. PONI. «Misura contra misura: come il filo di seta divenne sottile e rotondo». *Quaderni Storici*, núm. 47 (1981), p. 385-422, o l'exemple de la producció de petits objectes de metall a Birmingham a M. BERG. *La era de las manufacturas 1700-1820. Una nueva historia de la revolución industrial británica*. Crítica, Barcelona 1987, o el pas del *kaufsystem* (productor rural independent) cap a la industrialització sense passar per l'etapa de *Verlag system* o protoindustrialització, com és el cas de la indústria de la llana al West Riding: P. HUDSON. *The genesis of industrial capital: a study of the west Riding Wool Textile Industry, 1750-1850*. Cambridge 1986.
- [11] HOUSTON i SNELL. «Proto-industrialization? Cottage industry...», *op. cit.*
- [12] R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÉ. «La protoindustrialització: un nou concepte en la història econòmica». *L'Avenç*, núm. 32 (novembre 1980), p. 64-69. Al treball publicat l'any 1983, R. ARACIL. «Indústria rural i protoindústria. Aspectes generals i bibliografia». *Estudis d'Història del País Valencià*, núm. 4 (1983), p. 258-279, hi ha una bibliografia dels primers treballs sobre el tema.
- [13] En realitat, l'article de la RHE era el resultat d'una comunicació presentada en un congrés d'història econòmica l'any 1981. Vegeu J. TORRAS ELIAS. «Especialización agrícola e industria rural en Cataluña en el siglo XVIII». *Revista de Historia Económica*, núm. II (1984), p. 113-128.
- [14] J. M. MUÑOZ LLORET. «La contribució de la indústria rural a la industrialització moderna i les discussions a l'entorn de la proto-industrialització: el cas de Sabadell i Terrassa al segle XVIII». A: *I Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Departament d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona, Barcelona 1984, p. 399-409.
- [15] A. MUSET PONS. «Protoindustria e industria dispersa en la Catalunya del siglo XVIII. La pañería de Esparraguera y Olesa de Montserrat». *Revista de Historia Económica*, núm. VII (1989), p. 45-68.
- [16] Darrerament, l'ha utilitzat Julie Marfany en estudiar el cas d'Igualada: J. MARFANY. «Is it still helpfull to talk about protoindustrialization? Some suggestions form a catalan case study». *The Economic History Review*, núm. 63 (2010), p. 942-973. L'autora defensa la utilitat del concepte per explicar el procés d'industrialització de Catalunya.

- [17] R. GRAU i M. LÓPEZ. «Empresari i capitalista a la manufactura catalana del segle XVIII. Introducció a l'estudi de les fàbriques d'indianes». *Recerques*, núm. 4 (1974), p. 19-57.
- [18] Tot i que amb matisos, aquesta tesi és defensada en treballs dels anys setanta: J. FONTANA. *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*. Ariel, Barcelona 1973; J. FONTANA. «Comercio colonial e industrialización: una reflexión sobre los orígenes de la industria moderna en Cataluña». A: J. NADAL i G. TORTELLA (ed.). *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea*. Ariel, Barcelona 1974, p. 358-365; A. GARCÍA BAQUERO. «La industria algodonera catalana y el libre comercio. Otra reconsideración». *Manuscrits*, núm. 9 (1991), p. 13-40; M. IZARD. *Industrialización y obrerismo: las Tres Clases de Vapor*. Ariel, Barcelona 1973; C. MARTÍNEZ SHAW. *Cataluña en la carrera de Indias*. Crítica, Barcelona 1981; C. MARTÍNEZ SHAW. «La Catalunya del siglo XVIII bajo el signo de la expansión». A: R. E. FERNÁNDEZ. *España en el siglo XVIII*. Crítica, Barcelona 1985, p. 55-131.
- [19] J. NADAL. «Sobre l'entitat de la indianeria barcelonina del set-cents». *Recerques*, núm. 24 (1991), p. 181-188; A. SÁNCHEZ SUÁREZ. «La indianeria catalana: ¿mito o realidad?» *Revista de Historia Industrial*, núm. 1 (1992), p. 213-232.
- [20] Són els treballs de J. K. Thomson els que han replantejat la relació entre fàbriques d'indianes i el procés d'expansió del cotó posterior. Vegeu J. K. THOMSON. «Explaining the “take off” of the Catalan cotton industry». *Economic History Review*, núm. LVIII (2005), p. 701-735.
- [21] J. M. DELGADO RIBAS. «Mercado interno versus mercado colonial en la primera industrialización española». *Revista de Historia Económica*, núm. XIII (1995), p. 11-34.
- [22] L. FERRER ALÒS i A. SEGURA MAS. «Organització agrària a la Catalunya del set-cents». *Pedralbes*, núm. 8 (1988), p. 511-534.
- [23] JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA. *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*. Altafulla i Diputació de Barcelona, Barcelona 1997; F. DE ZAMORA. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Curial, Barcelona 1973.
- [24] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [25] P. MESTRE BOIX. *La fira ramadera de l'Hostal del Vilar. Sant Agustí de Lluçanès*. Cossetània, Sant Agustí de Lluçanès, 1999.
- [26] TORRES. «Manufactura urbana...»; Josep M. BENAUL. «Davallada i transformació de les indústries tradicionals». A: *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, p. 142-159; J. TORRAS ELIAS. «Especialización agrícola...», *op. cit.*, p. 113-128; J. TORRAS ELIAS. «Gremis i indústria rural a la Catalunya moderna». A: *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1999, p. 925-936.
- [27] Aquesta és la descripció de la situació de Centelles: «Los fabricantes de esta villa hacen trabajar de su cuenta 50 telares en San Feliu de Codinas, por cuyo trabajo entran en San Feliu mil libras anuales de esta villa. A más hacen hilar de su cuenta todas las mujeres de Seva, Tona, Aygyafreda, Auló, Monistrol de Calders, Estany y Figueró, etc. y cuasi todas las casas de labradores vecinos de hora y media alrededor»; ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [28] Josep M. TORRAS RIBÉ. *Curtidores y tenerías en Cataluña: organización de un oficio preindustrial, siglos XIV-XIX*. Colomer Munmany, Vic 1991.
- [29] *El món de la seda i Catalunya*. Museu Tèxtil de Terrassa i Diputació de Barcelona, Barcelona 1991; L. FERRER ALÒS. «La indústria de la seda a Manresa». A: *El món de la seda...*, p. 199-211.
- [30] E. GRAELLS. *La indústria dels claus a Ripoll. Contribució a l'estudi de la farga catalana*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1971; J. MALUQUER DE MOTES. «La producció de ferro en la farga catalana». *Revista de Historia Económica*, núm. 3 (1984), p. 83-96; P. MOLERA SOLÀ. *La farga*. Dopesa, Barcelona 1980; J. SIMON. *La farga catalana*. Societat Catalana de Tecnologia, Barcelona 1992.
- [31] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [32] M. PUIG REIXACH. *Les primeres companyies per a la fabricació de gènere de punt a Olot (1774-1780)*. Papers de l'Arxiu Casula, Olot 1988; E. LLUCH. «La revolució industrial a la Garrotxa (1777-1822)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 25 (1981), p. 193-230.
- [33] M. GUTIÉRREZ. «Trabajo y materias primas en una manufactura preindustrial: el papel». *Revista de Historia Industrial*, núm. 4 (1993), p. 147-158; M. GUTIÉRREZ POCH. *Full a full. La indústria paperera de l'Anoia (1700-1998): continuïtat i modernitat*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999.
- [34] A. SEGARRA BLASCO. *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*. Eumo, Vic 1994; J. TORRAS ELIAS. «Aiguardent y crisis rural. Sobre la coyuntura vitícola (1793-1832)». *Investigaciones Económicas*, núm. 1 (1976), p. 45-67.
- [35] L. FERRER ALÒS. «La fabricació d'aiguardent a Manresa a la primera meitat del segle XVIII». *Miscel·lània d'Estudis Bagencs*, núm. 1 (1981), p. 107-128.
- [36] ZAMORA. *Diario de los viajes...*; JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA. *Discurso sobre la agricultura...*
- [37] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [38] J. M. DELGADO RIBAS. «La construcció i la indústria navals a Catalunya (1750-1820)». *Recerques*, núm. 13 (1983), p. 45-64.
- [39] L. SOLÉ PERICH. «Producció de gel a les economies pageses. El pou de glaç de Vilanna». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19 (2006), p. 49-68; A. PLADEVALL. *Castellterçol, història de la vila i el seu terme*. Ajuntament de Castellterçol, Castellterçol 1991.
- [40] J. M. DELGADO. «“El algodón engaña”. Algunas reflexiones en torno al papel de la demanda americana en el desarrollo de la indianeria catalana». *Manuscrits*, núm. 11

- (1993), p. 61-84; SÁNCHEZ SUÁREZ. «La indianería catalana...», *op. cit.*, p. 213-232; J. THOMSON. *La indústria d'indianes a la Barcelona del segle XVIII*. L'Avenç i Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 1990; J. THOMSON. *Els orígens de la industrialització a Catalunya. El cotó a Barcelona (1728-1832)*. Edicions 62, Barcelona 1994.
- [41] R. ROS MASSANA i J. ALVARADO COSTA. «Trellall i pluriactivitat al sector surer català, c. 1750-1920». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 19 (2006), p. 105-142.
- [42] J. AMADES. *Costumari català*. Salvat i Edicions 62, Barcelona 1982.
- [43] A. MUSSET PONS. *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII. Els traginers i els negociants de Calaf i Copons*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997; L. FERRER ALÒS, A. SEGURA MAS i M. T. PÉREZ PICAZO. *Els catalans a Espanya (1760-1914)*. Afers, Barcelona 1996.
- [44] Jaume TORRAS ELIAS, «La penetració comercial catalana a l'Espanya interior en el segle XVIII. Una proposta d'explicació». A: *Els catalans a Espanya (1760-1914)*, Barcelona, Universitat de Barcelona 1996.
- [45] ZAMORA. *Diario de los viajes...*
- [46] C. YÀÑEZ. *Sortir de casa per anar a casa. Comerç, navegació i estratègies familiars en l'emigració de Sant Feliu de Guíxols a Amèrica, en el segle XIX*. Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Sant Feliu de Guíxols 1992.
- [47] G. FELIU. «El negocio de los arrendamientos de rentas señoriales: examen de un libro de cuentas». *Revista de Historia Económica*, núm. III (1985), p. 31-54; J. SANTEMASES OLLÉ. *Els arrendaments municipals del segle XVIII a Vila-rodona. Testaments de Vila-rodona segles XVII-XIX*. Institut d'Estudis Vallencs, Valls 1995; A. SEGURA. «L'arrendament de drets senyorials, la conflictivitat social entorn de les institucions senyorials i la propietat de la terra a Catalunya». A: *Orígens del món català contemporani*. Fundació Caixa de Pensions, Barcelona 1986, p. 13-56; A. SOLA PARERA. «L'arrendament dels drets senyorials i la formació de la burgesia catalana de mitjan segle XIX». A: *Josep Fontana. Història i projecte social. Reconeixement a una trajectòria*. Crítica, Barcelona 2004, p. 893-906; P. VILAR. *Catalunya dins l'Espanya moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*. Edicions 62, Barcelona 1964-1968.
- [48] Darrerament, gràcies a la utilització massiva de sèries parroquials, s'ha pogut matisar que aquest creixement va ser més moderat del que es pensava: L. FERRER ALÒS. «Una revisió del creixement demogràfic de Catalunya en el segle XVIII a partir de sèries parroquials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 20 (2007), p. 17-68.
- [49] P. VILAR. «La Catalunya Industrial: reflexions sobre una arrencada i un destí». *Recerques*, núm. 3 (1974), p. 7-22.
- [50] Contracte de plantació de vinya que durava la vida de la plantació amb pagament de ports de fruits. Era una emfiteusi temporal.
- [51] A. GARCIA ESPUCHE. *Un siglo decisivo. Barcelona y Catalunya (1550-1640)*. Alianza, Barcelona 1998.
- [52] I. LOBATO FRANCO. «Sociedades barcelonesas de manufacturas en la segunda mitad del siglo XVII». *Revista de Historia Industrial* (1994), p. 119-132.
- [53] L. FERRER ALÒS. *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya*. Afers, Catarroja 2007.
- [54] L. FERRER ALÒS. «Notas sobre reemplazo social en Cataluña. De artesanos a rentistas y vuelta a empezar (siglos XVII-XIX)». A: F. CHACÓN *et al.* *Familias y poderes. Actas del VII Congreso Internacional de la ADEH*. Universidad de Granada, Granada 2006, p. 323-346.
- [55] Estament o braç dels professionals amb estudis.
- [56] Ofici dedicat a l'art de la llana, des del rentat fins a la carda a la perxa.
- [57] J. L. MAYAUD. «La pluriactivité: un impératif ou un style de vie?». A: *La pluriactivité dans les familles agricoles*. Association des Ruralistes Français, Paris 1984; F. CAZZOLA. «La pluriattività nelle campagne italiane: alcuni problemi interpretativi». *Bolletino Bibliografico del Centro Studi per la Storia*, núm. 38 (1987), p. 877-913; G. GARRIER i R. E. HUBSCHER. *Entre faucilles et marteaux. Pluriactivités et stratégies paysannes*. Presses Universitaires de Lyon, Lió 1988; L. FONTAINE. «Family cycles, peddling and society in upper Alpine valleys in the eighteenth century». A: S. E. WOOLF. *Domestic strategies: work and family in France and Italy, 1600-1800*. Cambridge University Press, Cambridge 1991, p. 43-68; J. R. MACNEILL. *The mountains of the Mediterranean World. An environmental history*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- [58] L. FERRER ALÒS. *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central (segles XVIII-XIX)*. Fundació Noguera, Barcelona 2011.
- [59] Per corregiments, sabem que el de Manresa produïa quasi el cent per cent de baietes vintidosenes, baietes dotzenes, vorettes desenes, cordellats vuitens, cordellats setens, estamenyes vintiquatrenes i estamenyes setzenes (IMHB, JC n. 81, p. 232-233). Vegeu els treballs de J. M. BENAUL, «Cambio tecnológico y estructura industrial. Los inicios del sistema de fábrica en la industria pañera catalana, 1815-1835». *Revista de Historia Económica*, núm. XIII (1995), p. 199-227.
- [60] Els conceptes de districte industrial o de *milieu innovateur* són molt útils per entendre les sinergies que es generen entre totes les activitats d'un territori i que ajuden a reproduir-lo i fer-lo créixer. P. D'AYDALOT. *Milieus innovateurs en Europe*. GREMI, París 1986; D. MAILLAT i J. C. PERRIN (ed.). *Reseaux d'innovation et milieux innovateurs: un pari pour le développement régional*. Édition économique et sociale, Neuchâtel 1992; J. MALUQUER DE MOTES. «El desenvolupament regional i la teoria dels *milieux innovateurs*: innovació tecnològica i espionatge industrial a Catalunya». A: *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Universitat de Barcelona, Barcelona 1999, p. 1080-1100; J. TRULLÉN. «Caracterización de los distritos industriales». *Economía Industrial*, núm. 273 (1990), p. 151-163. D'alguna manera, al segle XVIII, van aparèixer petits en-

- clavaments especialitzats que podien mantenir-se i reproduir-se gràcies a les sinergies generades en tot el teixit productiu. En aquest sentit, utilitzem aquests conceptes.
- [61] L. FERRER ALÒS. «Bergadanas, continuas y mules. Tres geografías de la hilatura del algodón en Catalunya (1790-1830)». *Revista de Historia Económica*, núm. xxii (2004), p. 337-386.
- [62] De quina manera el cotó va anar passant de les fàbriques d'indianes de Barcelona cap a la resta del país, s'explica a THOMSON. *Explaining...*

NOTA BIOGRÀFICA

Llorenç Ferrer va néixer a Navarcles (Bages) el 1957. Es va doctorar en història contemporània per la Universitat de Barcelona i actualment és catedràtic d'aquesta universitat. Els seus camps de recerca i estudi s'han centrat en la història agrària, els sistemes familiars i la industrialització. Entre els nombrosos articles i treballs publicats, destaquen *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya Central (segles XVIII i XIX)* (1987), *Família i canvi social a la Catalunya Contemporània* (1994), *Masies i cases senyorials al Bages* (1996), *La vinya al Bages. Mil anys d'elaboració de vi* (1998), *Genealogia, família i patrimoni: els Heras d'Adri* (2001), *Masies de Catalunya* (2003), *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya* (2007), *La Catalunya rural, abans i ara* (2009) i *Sociologia de la industrialització. De la seda al cotó a la Catalunya Central* (2011). Ha col·laborat a les revistes *Recerques*, *Estudis d'Història Agrària*, *L'Avenç*, *Revista de Demografia Històrica*, *Quaderni Storici*, *Journal of Family History* i *The History of the Family*, entre d'altres, i ha participat en nombrosos congressos nacionals i internacionals.